

OSMANLI DEVLETİNDE PROTESTAN ERMENİ MİLLETİ VE KİLİSESİNİN TANINMASI

Güliden SARIYILDIZ*

Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerlerinin Çalışmaya Başlaması

Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestan Ermeni milletinin ortaya çıkması Osmanlı topraklarında XIX. yüzyıl başlarında başlayan, İngiliz ve bilhassa Amerikalı misyonerlerin faaliyetleri ile İngiltere ve Prusya devletlerinin siyasi himayeleriyle yürütülen Protestanlık propagandasının sonucu olmuştur. XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı toplumunun yaşamış olduğu en sarsıcı olaylardan biri, maruz kaldığı misyonerlik faaliyetleri olmuştur. Ana kiliselerin bölünerek cemaatlerin parçalanması, yeni kiliselerin ihdası, Osmanlı toplumunda yaşayan gayrimüslim tebaayı büyük bir kargaşaya düşürmüştü, ana kiliseler ve cemaatler kadar devlet de bu kargaşadan büyük zarar görmüş, klasik Osmanlı toplum yapısı ve sosyal nizâmı bozulmuştur.

Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni milleti Protestanlık propagandasından çok önce Katolik misyonerlerin propagandalarına maruz kalmıştır.¹ Fransa'nın müdahaleleri ile Ortodoks Gregoryan olan Ermeni milleti bölünerek Katolik Ermeniler 1830 yılında ayrı bir millet olarak kabul edilmiş ve Katolik Ermeni Kilisesi kurulmuştur.² Bu tarihlerde İngiliz ve Amerikan Protestan misyonerler de Osmanlı tebaası arasında çalışmaya başlamışlardır. Osmanlı topraklarına ayak basan ilk Protestan misyoner, İngiliz Church

* Yrd. Doç. Dr. İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü.

¹ Ermeniler arasında mezhep mücadelelerinin başlaması, sebepleri, bu mücadelelerde dış güçlerin etkisi, Babıali'nin tavrı hakkında daha fazla bilgi için bk. İlber Ortaylı, İmparatorluğunun En Uzun Yüzyılı, İstanbul 1983, s.83-86; Ali İhsan Gencer, "İhtilalci Ermenilerin Kaza İhtilal Teşkilatı Talimatnamesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1987, sayı 13, s.577-606.

² Katolik Ermeni Cemaati ve kilisesinin oluşumu için Bk. Kemal Beydilli, *II. Mahmut Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, Harvard 1995.

Missionary Society'e bağlı bir papaz olup 1815'de Mısır'a gönderilmiştir.³ Bölgeye gelen İngiliz misyonerlerinin birkaç başarısız denemesinden sonra 1833'de Kudüs'te İngiliz Misyoner Cemiyeti (London Society)'nin daimi istasyonu kurulmuştur.⁴ Diğer yandan Amerikalı ilk misyonerler P.Fisk ve L. Parsons da Filistinli Yahudi ve Müslümanlar üzerinde çalışmak, Yeni Sion kurmak amacıyla Amerikan misyoner teşkilatı American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM/BOARD) tarafından görevlendirilmişlerdir.⁵ Protestanlığa yönelen-dirme çabaları Doğu'nun kadim kiliselerine mensup cemaatler ve Müslümanlar arasında sonuçsuz kalırken, Protestan milletinin çekirdeğini teşkil eden Ermeniler istisnai teşkil etmiştir. İstanbul'a ayak basan ilk Amerikalı misyoner 1826, ikincisi 1827'de gelerek Yahudiler arasında faaliyete başlamış, 1830-1840 yılları arasında Osmanlı topraklarında yirmi dört Protestan misyoner görev yapmıştır.⁶

1830-1840 dönemi özellikle Amerikalı misyonerlerin Ermeni cemaatine nüfuz etmeye ve cemaat arasında tutunmaya çalıştıkları bir dönem olmuştur. Türkiye Ermenilerine Protestanlığı aşılama çabasına çalışan bazı Amerikan misyonerleri İzmir ve İstanbul'a yerleşerek Ermeni yoksull çocukları için parasız okullar, genel gece dershaneleri, ibadethâne açarak, halk diline çevrilmiş incil dağıtmışlardır.⁷ Amerikan misyoner teşkilatı Doğu misyoner faaliyetinin genel siyasetini kararlaştırmak amacıyla 1828 yılında Malta adasında önemli bir toplantı yapmıştır. Toplantıya Ermeniler için seçilen ve Beyrut'ta oturan misyoner William Goodell da katılmıştır. Goodell 1824 yılından beri Beyrut'ta Kudüs Ermeni manastırı üyelerinden Lüstralı Agop, Kartallı Diyonisos Karabet

³ Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadoludaki Amerika*, İstanbul 1989. s.16; Ömer Turan, "Avrasya Coğrafyasında Misyonerlik Faaliyetleri" *Avrasya Etütleri*, sayı 16, 1999 Ankara, s.17.

⁴ Misyonerlerin başlıca hedefi kutsal topraklarda Yahudiler'in Protestanlaştırılması idi. Fakat 1829 yılından ilk Yahudi ailesinin vaftiz edildiği 1839 yılına kadar tek bir Yahudi dahi Protestanlık adına kazanılamamıştı. XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde altmış yıl zarfında Protestanlaştırılan Yahudilerin sayısı dörtyüzelli idi .Misyonerler bir Yahudiyi Protestan yapabilmek için 700-1000 paund harcamışlardır. Protestan misyonerlerin Kutsal Topraklar'daki faaliyetleri için bk. Mordechai Eliav, *Britain and Holy Land 1838-1914. Selected Documents from the British Consulate in Jerusalem, Jerusalem 1997.*

⁵ 1819'da Board Kudüs için bir misyon planlamış, misyonerler Pliny Fisk ve Levi Parsons Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler için ne yapılabileceğini tahkik etmek vazifesiyle 1819'da Kudüs'e gitmek üzere Boston'dan yola çıkmışlardır. Fisk ve Parsons'ın yolculuğu İngiliz konsolosunun himayesinde İzmir'de son bulmuş. Parsons ancak 1822'de Kudüs'ü bir kere görebilmiştir. Bk. A.L. Tibawi, *British Interests in Palestine 1800-1901*, Oxford 1961, s.5; Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleri...*, s.34; Konstantia P. Kiskira "19. Yüzyılın Çokuluslu İstanbul'unda Amerikan Misyonerleri", *19.Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, Ed. Pinelopi Stathis, Çev. Foti ve Stefo Benlisoy, İstanbul 1999, s. 65.

⁶ Kocabaşoğlu, aynı eser, s.36,41.

⁷ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, Yeniden Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 2. baskı, s. 154.

ve Rahip Hagop ile temas halindeydi.⁸ Beyrut'ta bulunduğu esnada Goodell ve Isaac Bird çalışmalarına hız vererek bir okul inşa etmiş, iki Ermeni din adamını, Dyonisos Karabet ve Kirkor Vartabet'i Protestanlaştırmıştır.⁹

Malta toplantısında Ermeniler hakkında önemli kararlar alınmıştır. Öncelikli olarak Ermeniler arasında fiilen çalışmaya başlanması ve Ermenilerin yaşadıkları yerlere araştırma gezileri yapılması. Malta'da alınan kararların uygulanmasında ilk adım olarak inceleme gezileri başlatılmış, iki yeni misyoner Elia Smith ve H.C.O. Dwight 1830 Mayısından başlayarak 1831 Temmuzuna kadar süren gezilerinde İstanbul, Tokat, Kars, Tiflis, Nahçıvan, Eçmiazin, Tebriz'i gezerek İstanbul'a dönmüş ve bu tarihi gezilerini *Christian Researches in Armenia* adlı kitapta toplamışlardır.¹⁰ Bu sırada misyonun İstanbul şubesinin teşkili için teşebbüsler yapılmıştır. Misyoner Goodell'in ailesi ile beraber İstanbul'a gelerek Pera'ya yerleşmesiyle misyonun İstanbul şubesi teşkil edilmiştir.¹¹ Peder Goodell ailesiyle önce Pera'da Ağa Camii sokağına yerleşmiş, ancak Ağustostaki yangında "taze" misyonerin evi yanında Büyükdere'ye taşınmış, ertesi yıl da Goodell ile birlikte çalışmak üzere H.C.O. Dwight İstanbul'a gelmiş ve ikisi birlikte Ortaköy'e yerleşmeye karar vermişlerdir. Başlangıçta İstanbul misyonunun faaliyet alanı Edirne'den Yozgat ve Kayseri'ye kadar uzanırken zaman zaman sınırların Edirne, Tekirdağ, İzmit, Sakarya, Bursa olarak değiştiği görülüyor.

İstanbul misyonunu kuran Goodell ile Dwight, ilk iş olarak Ermeni Patriki Balatlı Garabet' ziyaret etmişlerdir. Tarihçi S. Ğ. Ütücüyan'ın ifadesine göre ziyaret sırasında Patrik misyonerlere faaliyet alanlarının Hristiyan olmayan cemaatler olması gerektiğini söylemiş, misyonerler de Patriğe aynı siyasi kurnazlıkla vazifelerinin herkese İncil'i ve doğru doktrinini öğretmek olduğunu, Ermeni çocukları için bir okul açmak istediklerini söyleyerek desteğini istemişlerdir.¹² Misyonerler Beyrut'da ve Malta'da bazı Ermeni papazlar ile

⁸ Püzant Yeğiayan, *Hay Katolik Yev Avedaranagan Haranuantyants Pajanumi*, Antilyas 1971, s.202. Ermenice olan bu eserin ilgili kısımlarını tercüme etme zahmetine katlanan değerli arkadaşım Silvert Malhasyan'a teşekkür ederim.

⁹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun ...* s. 83 ; Kocabaşoğlu, aynı eser s 35, 39; Findley Amerikan misyonerlerinin Lübnan'da kızlar için açtıkları bu okulun Osmanlı topraklarında açılan ilk kız mektebi olabileceğini belirtiyor. Bk. Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülikiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 1996, s.151.

¹⁰ Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East- Missionary Influence on American Policy 1810-1927*, Minneapolis 1971, s.9; P. Yeğiayan, *Hay Katolik Yev...*, s.202.

¹¹ U. Kocabaşoğlu, aynı eser, s.42; K. Kiskira, "19. Yüzyılın Çokuluslu...", s.67.

¹² P. Yeğiayan, *Hay Katolik Yev...*, s.202

irtibatlarını sürdürmüşler, bu irtibat Ermeni Patriki tarafından izlenmişse de kesilmemiş devam etmiştir. Öte yandan misyonerler Patriki ziyarete devam etmişler, Ocak 1832 tarihli ziyaretlerinde Patrike Hindistan ve Çin gibi doğu ülkelerinde yaptıkları çalışmalar hakkında bilgi vermişlerdir.¹³

Çalışmalarını yoğunlaştıran misyonerler misyonun faaliyet alanlarını da genişleterek İstanbul dışındaki Ermeniler arasında da çalışmaya başladılar. Bursa, İzmit, Adapazarı ve sair yerleri ziyaret ederek cemaate nüfuz ederler. Bu ziyaretlerden elde edilen bilgiler doğrultusunda misyon Anadolu'da yeni şubeler ve istasyonlar açmaya başlar. Board'un İstanbul'dan sonra -Suriye misyonu hariç- ikinci misyonu Küçük Asya Misyonu olup dört istasyondan -Bursa, İzmir, Trabzon, bir süre için Sakız Ada'sı ve iki uç istasyon-Gemlik, Demirtaş'dan- ibaret olup, bu iki misyonun yerini zaman zaman Ermeni Misyonu (Armenian Mission) olarak da zikredilen Türkiye Misyonu (Mission in Turkey) almıştır.¹⁴ Yeni kurulan şubelerde eşleriyle beraber misyona katılmış olan Benjamin Schneider Buarsa'da, John B.Adger İzmir'de, Thoms P.Johnson Trabzon'da çalışmaya başladılar. Misyonerlik tarihçisi Rifus Anderson, Ermeniler arasında uygun zemin bulduklarını belirterek şöyle demektedir:¹⁵ "Amaç kilisenin daha düzenli hale getirilmesi bahanesiyle Ermeniler arasına sızmak ve kaleyi içten fethetmektir. Bir kerede yıkmaya çalışma sert tepkiye yol açabilirdi. Nitekim Maruniler, Katolik ve Ortodoks kiliseler durumunda böyle olmuştur".

Ermeni patrikhanesi her şeye rağmen misyonerlerin çalışmalarından herhangi bir kuşku duymaz ve onları Hıristiyanlığa hizmet eden kişiler olarak görmeye devam ederek ılımlı yaklaşır. Hatta Garabat, İstepanos gibi patrikler, Cezayirliyan, Bezciyan gibi amiralar, Peştimalciyan, Fizika Boğos gibi düşünürler önceleri misyonerlerle işbirliği dahi yaparken, aksine misyonerler Ermeni kilisesinin gelenek ve icraatlarını eleştirmeye devam ederler.¹⁶ Buna rağmen Ermeni Patriği misyonerlere karşı iyi niyetli tavrını sürdürür ve

¹³ Misyonerler bu ziyaret sırasında Patrik ve vekilinin özellikle Amerikan okulları ile yakından ilgilendiğini farketmişlerdir. P. Yeğiayan, *Hay Katolik Yev...*,s.204.

¹⁴ U. Kocabaşoğlu, aynı eser, s.52.

¹⁵ P. Yeğiayan, *Hay Katolik Yev...*,s.205.

¹⁶ Misyonerler 1833 Eylülünde Patrik İstapanos'un özel daveti ile yeni kutsanacak kişilerin ayinine katılırlar.İki misafir misyoner Goodell ve Dwight Ermeni kilisesinde çok saygı görerek, kilisede üst papazlara mahsus olan yere oturtulur. Ayin esnasında kapağı incilerle süslü İncil kendilerine uzatıldığında sanki müzeye gelmiş turistler gibi İncil'in önünü, arkasını, kapağını, sayfalarını incelerler ve İngilizce olarak "oldukça güzel" diyerek geri uzatırlar.Kilisede bulunan cemaat uğultularla hoşnutsuzluklarını ifade ederler.Böyle bir terbiyesizlik mümkün müdür?Ayin bitiminde misyonerlere İncil'in kendilerine inceleme için değil öpmeleri için verildiği hatırlatılınca, Goodell ve Dwight pişmanlık duyacakları yerde tam aksi vurdum duymaz bir eda ile şöyle derler: İncil'i çok sever ve onun içindeki Tanrı sözüne çok saygı duyarız, ancak kapağına ve süslerine tapmayız. Bk. P. Yeğiayan. *Hay Katolik Yev...*, s.207.

Goodell'a kutsanan kişileri çile çekerken -kutsanan kişi kırk gün tek başına yalnız kalır, günlerini dua ve oruçla geçirir- onları ziyaret etme izni verir. İşte bu ziyaretler sırasında Goodell ile Papaz Ardzruni arasında yakınlaşma olur ve Papaz Ardzruni daha sonra misyonerlere katılır.¹⁷ Misyonerlerin etkisi giderek artar ve Ermeniler ikna edilmeye başlanır. Goodell, Board'a 1835 yılının Nisan ve Kasım aylarının gönderdiği raporlarda herhangi bir engelle karşılaşmadan Ermeniler arasında işe başladıklarını ve ilerleme sağladıklarını bildirir.

Misyonerlerin Eğitim Faaliyetlerini Artırarak Halka Açık Ayinleri Başlatmaları Buna Karşı Patrikhane Ve Ermeni Cemaatinin Çabaları

Misyonerler bilhassa yayın ve eğitim alanına önem verirler. Malta ve Beyrut'da bulunan matbaanın Ermenice bölümü İzmir'e, daha sonrada İstanbul'a getirilir.¹⁸ 1834'de Pera'da açtıkları okulu genişleterek gençler için yüksek okula dönüştürürler ki, bu okul 1846 yılında İstanbul Protestan kilisesinin ilk ruhanisi olan Apisogom Ütücüyan ile tarihçi ve aynı zamanda da Bursa Ermeni kilisesinin pastörü olan S.Ğ. Ütücüyan'ın yetiştiği okuldur.¹⁹ İzmir'de Ermeni ve Rum talebeler için "Kızlar Okulu"nu açan misyon, İncil'in tercümesinde önemli görevler üstlenecek olan Ermenolog Elias Riggs'i burada görevlendirir, 1839-40 döneminde Kartallı Diyonisos haftalık bir dergi olan "Şidemaran Bidani Kidelyats"ı çıkarmak üzere İzmir'e gönderilir.²⁰ Bursa'da açılmış olan ve Benjamin Schneider'in idarecisi olduğu misyoner okulunda çalışma yapmak üzere Hovannes Der Sahakyan görevlendirilir, Bursa önderi Urfalı rahip Harutyun'un izni ile Bursa'daki Ermeni okulunun Ermenice öğretmeni Seroupe Diyonyon da burada ders verirken, misyonerler de Bursa'da Ermenice harflerle Türkçe İncil'i yaymaya başlarlar.²¹

1835 yılı İstanbul Ermenileri arasında Protestanlığın yerleşmesi bakımından bir dönüm noktası teşkil eder. Bu tarihte misyoner evinde pazar günleri halka açık ayinler yapılmaya başlanır. Bu ev, vaaz verilip, dini ayinlerin yapıldığı, tövbe ederek doğru yolu bulanların kabul edildiği, yani Protestanlık

¹⁷ P. Yeğiayan, aynı yer.

¹⁸ U.Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle...*, s.61; K.Kiskira, "Ondokuzuncu Yüzyılda Çokuluslu İstanbul...", s.69.

¹⁹ Goodell ve Dwight Kumkapı'daki Ermeni okulunun müdürü Peştemalcıyan ile işbirliği yaparak Pera'daki misyoner mektebinde (1834-1837) Ermenice bir bölüm açmışlar, ancak bölüm daha sonra Ermeniler, Üsküdar'da kendi öğretmen okullarını tesis ettiklerinde kapanmış, fakat Protestanlık taraftarı öğretmenler burada ders vermeye devam etmişlerdir. Bk. P. Yeğiayan, *Hay Katolik Yev...*, s.210; Kiskira, "Ondokuzuncu Yüzyılda Çokuluslu İstanbul...",s.73.

²⁰ P. Yeğiayan, *Hay Katolik Yev...*, s.210.

²¹ Aynı eser, aynı yer; U. Kocabaşoğlu, aynı eser, s.61.

hareketinin ilk üyelerinin kabul edildiği yerdı.²² 1835 senesine gelinceye kadar misyonerler tarafından Ermeniler için uluorta ayin ve vaaz icra edilmiyordu. Sadece W. Goodell haftada iki gün evinde İncil yorumları yapıyor, bu toplantılara da sayıları bir kaç aşmayan Ermeni ve Yahudi katılıyordu. Misyoner Dwight da Pera'da İngiliz sefaretinin yan sokağında ikamet ettiği evin geniş bir bölümünü şapele tahvil ederek Cuma ve Pazar günleri ayinler yapıyordu. Cuma günü ayinleri ve vaazları özellikle sayıları gittikçe artan kadınlar için yapılıyordu.²³ Osmanlı İmparatorluğu'nda misyonerlik faaliyetleri yasak olmasına rağmen misyonerler artık İstanbul'da dini ayinler için rahatlıkla özel yerler açabiliyorlardı.

1836 yılına gelindiğinde misyoner çevrelerinde oluşan Ermeni topluluğu içinde yeni bir grup teşekkül etti. Bu grup misyonerlerin çalışmalarına iştirak eden Ermeni gençlerinin kendi içlerinde oluşturdukları "ruhâni" bir birlikti. Grubun üyeleri başlangıçta, toplanarak aralarında İncili öğrenerek dua ediyorlardı. Zamanla bu küçük grup ana kiliseden ayrılma savaşının içine çekildi ve daha sonra teşkil edilecek olan "Protestan milleti"nin çekirdeğini meydana getirdi.²⁴

Başlangıçta kendi okullarını açmayarak Ermeniler'e ait okullarda Ermeni cemaatini Protestanlığa teşvik ve onlara yardım eden misyonerler, aynı yöntemlerle Ermeniler'in kendi kiliseleri içinde çalışmalarını yürüttüler. Uygun zemin buldukça cemaatin arasına yerleşerek Ermeniler'in ana kiliselerini parçaladılar. Sonra da kendi cemaatlerini ve kiliselerini kurdular. Misyonerlerin ileri sürdükleri iddialara göre kendileriyle irtibat kuran Ermeniler, kilise idaresinde kuşku uyandırdıkları için kendi kiliselerinden ayrılmak zorunda kalarak, bir sığınak aramak mecburiyetinde kalmış ve kendileriyle birleşmişlerdir.

Misyoner okullarının birer propaganda merkezi olduğu anlaşılınca cemaatlerinin bütünlüğünü muhafaza etmek isteyen Ermeniler de aynı usullerle karşılık vermek gerektiğini düşünerek okullarındaki eğitimi güçlendirme yolluna gittiler. Bu anlayışın bir sonucu olarak eğitimli din ve fikir adamı yetiştirmek amacıyla İstanbul başta olmak üzere pek çok yerde okullar açıldılar. Ancak, tüm gayretlere rağmen Ermeni cemaatinin çabaları pek başarılı olamadı. Amira Peştimalcıyan idaresinde açılan ikinci okulun da başarısız olması üzerine Amira Mıgırđıç Cezayirliyan'ın gayretleriyle Hasköy'de S. Nersesyan okulu devreye sokular, çocuklarını Pera'daki misyoner mektebine gönderen aileler

²² P.Yeğriyan, *Hay Katolik Yev...*, s.211.

²³ Aynı yer.

²⁴ Aynı eser, s.212.

Rahip Boğos Taktakyan'ın çabalarıyla ikna edilerek çocuklarını Nersesyan-Cezayirliyan okuluna göndermeleri sağlanır, bir grup kaliteli öğretmen de burada toplanır, hatta misyoner okullarının meşhur hocaları H. Der Sahakyan ve Papaz Ardzruni de bu okula transfer edilir.²⁵

Patrikhanenin ve Ermeni cemaatinin parçalanmaya engel olabilmek için yaptıkları mücadeleye karşı, misyonerler de ünlü bir misyoner olan Cyrus Hamlin'i 1838'de İstanbul'a getirirler. Hamlin'in ilk icraati Ermenice öğrenmek ve İzmit'te küçük bir grup kurmak olur. 1840'da Hamlin'in gayretleriyle misyonerlerin büyük okulu olan Bebek'teki Cemeran açılır, bu okul Protestanların tanınmasından sonra 1847'de "Teoloji Okulu" olurken, misyonerler Hamlin'in kurduğu Bebek Cemeran'ı ve Dwight'ın açtığı "Jagovaran"ın Ermeniler'in kendileriyle işbirliğine yanaşmamalarının bir neticesi olduğunu söyleyerek kendilerini haklı göstermeğe çalışırlar.²⁶ Okullar açmanın yanı sıra misyonerler, Osmanlı topraklarında başlatmış oldukları kitap basımı ve dağıtımını işine de hız verirler. Tanzimat Fermanı'nın bahsettiği müsait ortandan²⁷ istifade eden Dwight, İstanbul'da bir han odası kiralayarak dini konularda görüşmek isteyenleri burada kabul eder, han odasını aynı zamanda kitap sevkiyatında da bir merkez olarak kullanır, 1838 yılında altı milyon sayfadan fazla, 1839 yılında da beş milyon sayfadan fazla Ermenice, Ermenice harflerle Türkçe kitap basılarak İmparatorluk sınırları içinde dağıtılır, Ermeniler üzerindeki işlevini devam ettirmek gayesiyle de İzmir'deki basımevi İstanbul'a nakledilir.²⁸

Protestan misyonerlerinin hummalı çalışmaları karşısında Ermeniler cemaatlerini muhafaza edebilmek adına pek fazla bir şey yapamamış, güçlendirmeye çalıştıkları okulları cemaat arasındaki mücadelelere kurban gitmiştir. Cemaatin içine düştüğü kargaşa ve tartışmalar okullarını zayıflatmış ve etkisiz kılmıştır. 1838 yılında Protestan okullarına karşı açılmış olan Üsküdar Cemeran'ı amira-sarraf çatışmasına feda edilip, 1844'de yeniden açılırsa da, misyoner okullarının bozmuş olduğu dengeyi sağlayacak güce erişemez, Hasköy'deki amira Cezayirliyan Okulu da aynı şekilde cemaat arasındaki anlaşmazlığın kurbanı olur. Misyonerlere karşı gerekli tedbirleri almamakla suçlanan Patrik İstapanos tedbir almaya uğraşsa da sonuç alamaz ve Cezayirliyan okulunun müdürü H.Der Sahakyan da tekrar Amerikan Misyoner okuluna döner.

²⁵ Aynı eser, s.216

²⁶ P. Yeğriyan, *Hay Katolik...*, s.216 vd.

²⁷ Tanzimat yıllarında Katolikler kendilerini Fransız, Ortodokslar Rus ve Protestanlar İngiliz kabul ediyorlardı. Bk. Engelhart, *Türkiye ve Tanzimat* (Türkçe Tercüme Ali Reşad), İstanbul 1328, s. 24.

²⁸ P. Yeğriyan, *aynı eser...*, s.217; K. Kiskira, "19. Yüzyılda Çocuklu İstanbul...", s.68.

Bağımsız Protestan Ermeni Kilisesi'nin Tanınması

1840-1847 dönemi bağımsız Protestan kilisesinin kurulması ve Protestan milletinin teşkil edilmesinde en önemli devredir. Patrik İstepanos'u misyoner faaliyetlerine karşı sert tepki göstermemek ve ılımlı davranmakla suçlayan amiralar, daha aktif birini patrik yapmak arzusuyla Merzifon Amasya önderi Episkopos Hagopos'u önce patrik vekili, ardından da patrik olarak 13 Mart 1839 tarihinde patriklik makamına oturturlar. Hagopus göreve başlar başlamaz sert önlemler alarak, misyoner okullarındaki öğretmenlere istifa etmelerini emreder. Misyonerlere şiddetle karşı olan ve ana kilisenin bütünlüğünün muhafazasında oldukça hassas davranan, yazar ve öğretmen Hovhannes Deroyents Çamuryan, misyonerlerle işbirliği içinde olduğundan kuşku duyulan kişilerin adlarından oluşan bir "kuşkulular" listesi hazırlar ve kuşku duyulan bu kişiler Patrik ve amiralar tarafından görev değişikliği gibi yumuşak bir bahane ile İstanbul'dan, Adapazarı, Bursa, Kayseri gibi yerlere uzaklaştırılırlar.²⁹ Ermeni cemaati arasında kargaşa devam ederken, Patrik ile amiralar arasındaki anlaşmazlık patrik değişikliğine sebep olur, İstanbullu Asdvadzadur 19 Eylül 1841 tarihinde patrik olur. Yaşı oldukça ileri olan bu patrik döneminde misyonerler propaganda için uygun zemin bulurken, daha önce misyonerlerle işbirliği yaptıkları gerekçesiyle İstanbul'dan sürülmüş olanlar, geri dönerek serbestçe Protestanlık öğretilerini yayarlar. Bu arada Osmanlı toplum yapısında özellikle gayrimüslimlerin hayatında önemli yenilikler getiren, kilise ve gayrimüslim okullarının sayısının artmasına izin veren ve mezhep değiştirmeyi gayrimüslimler için daha serbestleştiren Tanzimat'ın ilanı³⁰ ile kuvvet bularak, Protestanlığı özgür kilise hareketi olarak vaaz ederler.³¹ Protestanlığa yönelme Ermeniler arasında hızlanmış, İstanbul dışında Adapazarı, İzmit, Bursa, Trabzon, Erzurum gibi yerlerde pek çok kadın ve erkek tüm karşı koymalara rağmen, kendi asli mezheplerini değiştirerek Protestanlığa geçmeye başlamışlardır. Protestanlığa yönelen Ermeniler'e hem kiliseleri ve cemaatleri, hem de toplum nizamını korumak kaygısı ile hareket eden devlet tarafından tepkiler gelmiştir. Ermeniler'in Protestanlığa geçmeye başladıkları çeşitli yerlerdeki Ermeni milleti temsilcileri, memlekët rahipleri misyonerlerin cemaatlerini Protestanlaştırmasını infialle karşılamışlardır. Bursa'daki Ermeni milleti temsilcileri ve kocabaşılar patrikhaneye müracaat ederek birkaç yıldan beri üç Amerikalı papazın Ermeniler arasında Protestanlığı yaymaya uğraştıklarını, bazı cahil Ermenilerin onlara inanarak mezheplerini değiştirerek Protestan olduklarını, misyonerlerin faaliyetleri engellenmediği takdirde

²⁹ P. Yeğriyan, *Hay Katolik Yev...*, s.231.

³⁰ İlber Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara:31 Ekim-3 Kasım 1989, s. 481.

³¹ P. Yeğriyan, *Hay Katolik Yev...*, s.234.

Protestanlığa geçenlerin sayısının her geçen gün artacağı bildirilmiştir.³² Aynı olaylar Erzurum'da da yaşanmıştır. Erzurum'a giden iki Amerikalı papaz, iki Ermeni'nin aracılığı ile Ermeni milletinden bazı kimseleri "Protestanhane"sine çağırarak Protestanlaştırma uğraşına girmiş, Bursa'da olduğu gibi Ermeni cemaati temsilcileri ve memleket rahipleri patrikhaneye yazılı şikayette bulunarak duruma müdahale edilmesini istemişlerdir.³³ Trabzon'a giderek Ermeni mahallesine yerleşen iki Amerikalı papaz çeşitli "iğfalat" ve "cebr-i lütf olan akçe kuvvetiyle" Ermenileri kazanmaya başlamışlardır.³⁴ Ermeniler'in Protestanlığa geçişleri önceleri açıkça "tazyik-i millîye" ve sonraları "terbiye-i ruhanîye" ile engellenmeye çalışılmış ise de az zaman içinde kadın ve erkek pek çok Ermeni Protestanlığı kabul etmiştir.³⁵

Ermeniler arasında kargaşa devam ederken, Patrik Astvadzadur istifa etmiş ve 1 Temmuz 1844 tarihinde Mateos patrik seçilmiştir. Daha önce misyonerlerle ilişki kurmuş olduğundan onları iyi tanıyan ve çalışma yöntemlerini bilen Patrik Mateos, cemaatinin bütünlüğünü muhafaza edebilmek için bazı tedbirler almıştır.³⁶

Papazlardan, cemaati gezerek kaç kişinin misyonerlere katıldığını öğrenmelerini istemiştir. Çalışmaların neticesinde Rumeli'den Kayseri'ye kadar sekiz bin Ermeni'nin misyonerlere katıldığı anlaşılmıştır.

Misyonerlere katılanlara ılımlı yaklaşılarak cemaatten ayrılma sebepleri öğrenilmeye çalışılmıştır. Ayrılma sebebinin çoğunlukla maddiyat olduğu anlaşılınca, kendilerine para yardımı vaad edilmiş, bunun sonucunda ayrılanları sayıları sekiz binden üç bine inmiştir.

Misyonerlerle birlikte olmaya devam eden üç bin kişiyi tekrar ana

³² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.) *Hariciye Mektubi Kalemi (HR.MKT)*, 4/18, Hüdavendigâr Müşirine Gönderilen Tahrirat

³³ Aynı vesika. 5 Şevval (12)59/29 Ekim 1843 tarihiyle Erzurum müşirine gönderilen tahrirat.

³⁴ BOA, *HR-MKT*, 13/18. Trabzon valisinin İstanbul'a gönderdiği 11 Şevval (12)62 3 Ekim 1846 tarihli tahrirat.

³⁵ Trabzon'da Protestanlığı ilk kabul eden bir berber olmuştur. Berber eşini de Protestan yapmak için Amerikalı papazların evine götürürken, kadının ailesi ve yakınları topluca gelerek "Gavur Meydanı denilen yerde kızlarını kocasının elinden almaya çalışmışlardır. Berber de eşini götürmekte ısrarlı" olunca aralarında arbede çıkmıştır. Trabzon Ermenileri pek mutaassıp olduklarından papazların ve berberin üzerlerine hücum etmiş ve "milletçe bir ihtilal-i umumi zuhur etmek üzereyken" kolluk kuvvetlerinin müdahalesi ile hadiseye karışanlar mahkemeye götürülmüştür. Mahkemeden sonra Fetvahane kapısı önünde olaylar tekrar başlamış ve berber hapse atılmıştır. Daha sonra "ihzar suretiyle" İstanbul'a gönderilirken bazı İngiliz konsolos görevlilerince himaye edilmeye çalışılmışsa da berberin hadisesinin "umur-ı mezhebiye"den olmadığı söylenerek konsolos görevlileri susturulmuş, Ermeni cemaati de Osmanlı idarecilerine devlet tarafından böyle "fesatlar" terbiye edilmezse bu yola gideceklerin çok olacağını ikaz etmiştir. Bk. BOA, *HR-MKT*, 13/18.

³⁶ P. Yeğiayan, *Hay Katolik Yev...*, s.240.

³⁷ Aynı eser, s.242.

kiliselerine kazandırmak üzere kiliselerdeki vaazlar arttırılmış, Patrik'in kendisi de kilise kilise dolaşarak vaaz vermeğe başlamıştır. Dini konuları tartışmak isteyenler için Kumkapı Kilise'sinde bir oda tahsis edilerek, bilgili kişilerle tartışma ortamı oluşturulmuştur.

Böylece misyonerler Hamlin ve Dwight'ın metotları Patrik tarafından onlara karşı uygulanmaya başlanmıştır. Patrik, aynen misyonerlerin yaptıkları şekilde kitaplar yayınlamaya devam etmiştir. Babıali'nin desteği alınarak patrikhanenin yapmış olduğu çalışmalar neticesinde misyonerlere katılanların sayısı bin beş yüze inmiştir.³⁷

Misyoner Dwight kendilerine katılmış olmakla beraber, ana kiliseden kopmamış olan Ermeniler'i evinde toplayarak ayinler yapmaya devam etmiştir. Maksudu, ana kiliseye bağılılıkları devam eden Ermeniler'i kiliselerinden koparmaktı. Patrik'in bütün ikazlarına rağmen misyonerler cemaat içindeki faaliyetlerine ara vermeden devam ederler. Kendi kitapçıklarını amiralara gönderme cesaretini gösterirken, papaz Vırtanez'i de himayelerine alarak vaaz vermesi için ona cesaret verirler. Papaz Vırtanez o kadar ileri gider ki, Patrik kilisede Meryem Ana hakkında konuşurken müdahale ederek küfre varan hakarete bulunur, bu hareket karşısında galeyana gelen cemaatin hışmından canını zor kurtararak misyonerlere sığınır.³⁸ Ütücüyan, Papaz Vırtanez'in hareketini Protestanlık adına bir zafer olarak yorumlar ve Tanzimat Fermanı'nın ilkelerine göre patrikhanenin yargılama yapamayacağını söyler. Buna karşılık Patrik sorgulama için daha önce Katolik meselesinde oldukça tecrübeli olan eski patrik Karabet, episkopos, rahip ve amiralleri toplar, hep birlikte Papaz Vırtanez'i azl ederler.³⁹ Asi ve günahkârlar için uygulanan azil kararı, kilise kanun ve geleneklerine uygundu. Ancak misyonerler ve onların hamisi İngiliz sefiri Canning, Patriki, "bütün Protestanları aforoz eden kişi" olarak Babıali'ye şikayet eder, böylece Babıali ve patrik üzerinde baskı kurarak uzun zamandan beri arzu ettikleri "ayrılma"yı gerçekleştirmek ister. 22 Ocak 1846 tarihinde "zulme uğrayan Hıristiyanlar" imzasıyla isimsiz, ancak üslubundan misyoner kaynaklı olduğu anlaşılan bir mektup ortaya çıkar. Bu olayın hemen ardından kiliseden ayrıldığını beyan eden S.Ğ. Ütücüyan'ın yazmış olduğu uzun bir şikâyetnâme'yi değerlendirmek üzere 31 Ocak 1846 tarihinde patrik, episkoposlar, rahipler, papazlar toplanır, toplantının sonunda uzun bir cevap yayınlanır. Nasihatlerle dolu olan bu açıklama da kâr etmez, kiliseden ayrılanlar şikâyetlerine ve ayrılma isteklerine devam ederler, zira onların meselesi din

³⁸ P. Yeğiayan, aynı eser, s.244.

³⁹ Aynı yer.

konusundaki anlaşmazlığa son vermek arzusu değil, tamamıyla ana kiliseden ayrılarak bağımsız bir kilise kurma arzusuyla.⁴⁰

İngiliz özellikle de Amerikalı misyonerlerin “tergibat” ve “iğfalatı” ile Ermeni milletinden Protestanlığa geçmiş olan binden fazla Ermeninin çoğu Babıali'nin istek ve desteği ile patrikhanenin aldığı tedbirler sayesinde kadim mezheplerine geri dönerken, otuz kırk kadarı bütün telkinlere rağmen Protestanlıkta ısrar etmişlerdir.⁴¹ Bir türlü ikna edilemeyen yaklaşık kırk kişi⁴² kiliseden aforoz edilmek, esnafıktan, işlerinden atılmak, ailelerinden ayrılmak, kapılarına Protestan yaftası asılmak, sakalar tarafından su, ekmeççiler tarafından ekmeç verilmemek, diğer Ermeniler tarafından darp edilmek, İstanbul'dan uzaklaştırılmak gibi muamelelere maruz kalmışlardır. Bu kişilerin isim, meslek ve maruz kaldıkları muameleler aynen şöyledir:⁴³

- 1- Çubukçu Kozma esnafdan sairlerinin kendisiyle alışverişi men' olunmuştur.
- 2- Tenekeci Bağdasar İzmid'de olub marhasası tarafından tard olunmuş ve kendüsü ve diğer emsâline daha şedîd muamele olunmak üzere marhasa-i merkûme patrik tarafından tenbîh olunmuştur.
- 3- Kuyumcu Boğos cebren esnâf kethüdası huzuruna getirilerek tezkiresi nez' olunmuş ve tezkiresi olmadığından habse konularak ba'dehu kefil irâesiyle kurtulmuştur.
- 4- Beyoğlu'nda Saatçi Akribas esnâf kethüdası ma'rifetiyle tahkik olunarak patrik tarafından kendüsüne kefâlet olunmayacağı beyân olunmuş ve kendü mezhebinde birinin kefâletini göstermiş ise de kabul olunmamıştır.
- 5- Hasköyde zahireci Sarkis Minasyan kenisadan matrud olub Sukiyas namında birisi merkumun zahiresini iştirâ eylemek murad eyledikte merkum dahi tard olunacağı ihâfesiyle men' olunmuştur.
- 6- Mersumun karındaşıBedros Minasyan karındaşı gibi düçar-ı muâmele-i anîfe olmuştur.

⁴⁰ Aynı eser, s.256.

⁴¹ BOA, *İrâde Mesâil-i Mühimme*, (İ. MM) 967, lef 2. 18 Rebi'ülevvel (12)62/16 Mart 1846 tarihli arz tezkiresi.

⁴² Aforoz da dahil olmak üzere çeşitli cezalara maruz kalan yaklaşık kırk kişi bazı kaynaklarda kırk aile olarak zikr edilmiştir. Bk. Y.Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, İstanbul 1953 s. 107; Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Ankara 1989, s.178.

- 7- Takkeci hanında dülbentci Kuyumcuoğlu Artin patrikhâne de günah çıkarmamış olduğundan pederi tard eylemiştir.
- 8- Tophanede Kireççi Mıgırdiç papaz tarafından mersumun yanında olan amele ye hidmeti terk etmek üzere tenbih olunub bunlar kabul etmedikleri cihetle patrikhâneye ihzar olunub orada cebren hidmetleri terk ettirilmiş tir bunun üzerine mersumun işi muattal kalub hatta Giragos namında birisi mersumun hemmezhebi olduğu cihetle yanında kalmış iken patrik tarafından zor ile çıkarılmış ve Sarkis nâmında bir diğeri dahi mersumun dükkânından ihraç olunmuştur.
- 9- İpekçi Sımalıyan Hozef kebabcı hanında olan oda ve dükkânından çıkarılmış ve dince tard olunmuştur.
- 10- İpekçi Ohannes han ve dükkânından ihraç olunmuş ve mezhebden tard olunmuştur.
- 11- Saatçi Baron Abraham ya kefil göstermek veyahud dükkândan çıkmak üzere esnâfbaşlıları tarafından tenbih olunub Protestan kefil bulmuş ise de kabul olunmayub tard olunmuştur.
- 12- Üsküdar'da kürkçü Acı Estepan mezhebden tard olunub esnâfbaşlıları tarafından mesâlihi işgal olunmakda olduğundan başka ekmekçi kendisine ekmek vermeyib kapısı önüne yaftalar yapıştırılmış ve Ermeni mahallesinden geçerken sopalarla darb olunmuştur.
- 13- Kuyumcu Sarkisyan Mavros esnâf kethüdası elinden tezkiresini alub dükkânını kapatmıştır.
- 14- Saatçi Abram Mişelyan kefil-i protestan olduğundan dükkânı kapadılmış tir.
- 15- Saatçi Boğos hânesinden ihraç olunmasını karındaşı na patrik tarafından tenbih olunub familyasından ayrılarak işleri dahi yüz üstü kalmıştır.
- 16- Papaz Ohannesin oğlu Boğos mezhebden tard olub ve papaz ma'rifetiyle familyası dahi içlerinden def' ve ihraç etmeğ e mecbur olmuş tur.
- 17- K...oğlu ipekçi Boğos kayınbiraderinin tarafından tenbih olunarak evden koğulduğ undan başka han odasından dahi saka su vermeyerek ihraç olunmuştur.

- 18- Asadurun oğlu Simon mezhebden tard olunub hak ve verasetten mahrum olması hususu patrik tarafından pederine tard olunmak ihâfesiyle tenbih olunmuştur.
- 19- Agobun oğlu Boğos dükkânından ihraç olunmuş esnâf tarafından şeriklerine tenbih olunmuş karısı ve çocukları tarafından dahi koğulmuştur.
- 20- Kalbakçı Garebet Beyoğluna nakl ederek mahalle defterine kayd olunmasını yazıcı reddedib zabitan tarafından tevkif olunmuş ve sonra bir başka mahale nakledilmiştir.
- 21- Dikimhânedede terzi Manukoğlu Agop mukaddem Ermeni olub sonradan Katolik olmuş ve mezheb davasına dair İncil'den mübahese etmesiyle müttehem olarak arkadaşlarının istid'âsıyla patrik tarafından işlemesine ruhsat verilmeyerek mersum terzilik sınıfından ihraç olunmuştur.
- 22- Barsumoğlu Kuyumcu Kalus papaz yüzüne tükürerek tard edüb etmekçi ve saka dahi etmek ve su vermek istemezler.
- 23- Basdırmacıoğlu Kayserili Kabyonik mezheb kitapları tevkif olunub bir dahi protestan ayinine devam etmeğe bir nişane ve delil arz eylemesi patrik tarafından matlub olunmuş ise de mersum bir kefil gösteremediğinden nefy olunmak üzeredir.
- 24- Ohannesoğlu Arekel bir karının hânesine icâr ile sakın olarak alelhesab mersumeye bir mikdar meblağ veriniş ve mersumie Arakel'in kapu dışarı olmasını patrik tarafından mersumeye tenbih olunmağla mersumie meblağ-ı mezburu iade edemem demiş ise de sonradan bilmeceburiye mersum Arakel'i hânesinden ihraç ederek karısı ve evlamları meydanda kalmıştır.
- 25- Açağuroğlu İstefan patrik tarafından tard olunmağla ortak ve şerikleri dükkânından ihraç edüb pederi dahi irsen mahrum etmeğe mecbur olmuştur.
- 26- Mersum İstefa'nın biraderi İskun'a dahi bu muamelenin aynı vuku'u bulmuştur.
- 27- Samuroğlu fincancı Artin patrik tarafından tenbih olunarak dükkânından ve pederinin hânesinden ihraç olunmuş ve kendisine müteallik olan emvali yedine i'ta olunmuştur.
- 28- Kürkçü Karabet matrud olub zâbitinin tarafından tenbih olunarak esnâflıktan çıkarılıb ve patrik tarafından dahi hânesinden ihraç

olunması tenbih olunarak mersum hâneyi terk ederek evlad ve ayalinden mahrum olmuştur.

- 29- Ohannesoğlu Ovakim mezhebden tard olunub akrabasından kürkçü Hamparsun bir bahane ile itham ederek huzur-ı hakime götürmüş ve bir takım kendüsüne tehdidât olunacağı haber verilmiş olmağla mersum Ovakim akrabası tarafından bu vechle taaddiyât görmüştür.
- 30- Attar Kirkor'un büyük biraderi küçük karındaşını Bebek'de vâki Fransa mektebine koymuş olmağla sonra patrik tarafından İstanbul'u terk etmesi tenbih olunmuş ve mersum Kirkor sakin olduğu hânedan ihraç ederek işleri yüzüstüne kalmış ve küçük karındaşını mektebdan çıkarmağa mecbur olmuştur.
- 31- Çilingiroğlu Sarkis matrud olub anınla aşinalık ve ahz u i'ta olunması dahi men' olunub bilakis bir kimse alışveriş veyahud görüşür ise o dahi matrud olunacak deyu ilan olunduğundan kürkçü esnafı şahittir.
- 32- Saatçi Abram kilise tarafından şahidi olmayarak ihtisabda mahbus olub esnâf kethüdası halâsı için arz ettiği kefiller kabul olunmayub elan mahbusdadir.
- 33- Ber-sahib-i emrâz ve ihtiyar Hacı Bedros matrud olub papas ve mahalle kirpası mersumu hanesinden ihraç ederek elbisesiz ve yataksız Beşiktaş'a göndermişler ve mersum mukaddem biraderleriyle müşterek bir hânedan sakin sonra hâne-i mezkuru biraderlerine bırakarak kendü hânesine çıkmıştır.
- 34- Mihailoğlu Abram'ın hemşiresinin çocukları devlet-i aliyye kanunu mucibince bir vasînin zîr-i idaresine verilmiş ise de şubatın yirmiikisi tarihiyle çocukların birisi patrik tarafından zapt olunduğu iddia olunur.
- 35- Kuyumcu Kalust Langa'da vâki hânesine avdet eder iken bir takım ahali tarafından hücum olunarak zarb gibi muameleden kendüsünü kurtarmağa çok zahmet çekmiş ve hânesini basarak tevkif olunmak havfıyla kendüsünü pencereden atarak mahalle zâbitinin hânesine gitmeğe mecbur olmuş ve bu mâh-ı şubatın yirmisekizinde vuk'u bulmuştur.
- 36- Kazzaz Ovagim hânesine gelir iken bir takım halk işte bir protestan geçiyor diyerek üzerine hücum ile taşlar yağdırub mersum güçlük çekerek hânesine gelmiş ise de halk buna kani' olmayarak bu bir protestan hânesidir diyerek penceresini tekrar taşlamışlardır.

Bâbıalî, Patrikhanenin tatbik ettiği “tedâbir-i ruhanîye”yi tamamıyla desteklemekle beraber, “tebdil-i mezheb” etmiş olan yaklaşık kırk kişinin Devlet-i aliyye vatandaşı olduklarını gözönünde tutarak “umûr-ı dünyevileri”nde devlet tarafından himaye edileceklerini, rencide edilmemelerini Patrikten istemiştir. Devlet tarafından himaye ve yardım görmezlerse yabancılara temayülleri açık olan bu kimseler hakkında Prusya, İngiltere ve Amerika devletlerince gayriresmi olarak “istişfa”ya başlanmış, hatta İngiltere sefiri Canning mezhep değiştirerek Protestanlığa geçen Ermeniler’in kiliseden tard edilmeleriyle ilgili iki müzekkire vermiştir.⁴⁴ Canning, tard olunan Ermeniler hakkında Hariciye Nezareti’ne vermiş olduğu “müzekkire-i mahsus”da:⁴⁵ Ermeniler’in kiliseden tard edilmelerinin Ermeniler ile patrik arasında bir “mesele-i ruhanîye” olmadığını, bunun “taaddî” keyfiyeti olduğunu, bu tür kötü muamelelerin yabancılar tarafından hoş karşılanmadığını, İngiltere politikasında “neşr-i din” maddesi olmadığını, burada bulunan misyonerlerin İngiltereli olmadıklarını, Protestan olan Ermeniler’in itikadlarının İngiltere mezhebine “tevâfuk” etmediğini, bu düşünceleri söylemesinin ne “ittihâd-ı mezheb” ve ne de “menâfi-i millîye” sebebine dayanmadığını, sadece İngiltere elçisi olarak insaniyet adına hareket ettiğini, “serbesti-i edyân” hususunu savunduğunu, kiliseden tard edilen kişilerin Patrik’in şiddetli muamelelerinden şikayetçi olduklarını, Devlet-i Aliyye’nin bunları himaye etmeleri gerektiğini oldukça yakışsız, kaba bir üslub ile ifade etmiştir. Bâbıalî, Patrikin nüfuzunu korumaya gayret ederken, bir yandan mezhep değiştirmeyi engellemeye, diğer yandan da tard olunarak zorda kalan kişilerin hemmezhepleri olan Avrupalıları kendilerine acındırıp nihayetinde “Ermeni Katolikleri maslahatı” gibi bir sonucun çıkarılmaması için meselenin haline çalışmıştır. Kiliseden tard edilmiş olanların mağduriyetini önlemek için kendi millet ve esnaflarından kefil bulamadıkları taktirde ehl-i İslam veya diğer milletlerin itibarlılarından kefil bulurlarsa işlerine devam etmelerini, Protestanlıkta ısrar edenlerin “mezheb-i kadîmlerine döndürülmesinin kendisinin gayret ve dirayetine havale edildiği Hariciye Nezareti’ne çağrılan Patrik’e bildirilmiştir.⁴⁶ Bâbıalî ve patrikhânenin çabaları sonucunda protestan olan Ermeniler’in çoğu ana kiliselerine geri dönerken bazıları arzuhal üstüne arzuhal vererek kiliseden ayrıldıklarını beyan etmiştir. Bunlardan, aralarında bir kaç muteber kişi hallerinden şikayet için Hariciye Nezareti’ne müracaat ettiklerinde⁴⁷ mezhep değiştirmelerinin “şehâdet-

⁴⁴ İ.M.M, 967.

⁴⁵ Aynı vesika, lef 1. İngiliz sefiri Canning’in Hariciye Nezareti’ne verdiği müzekkire-i mahsusanın tercümesi.

⁴⁶ Aynı vesika.

⁴⁷ Teşvik ettiği Ermeni Ptotestan grubu kabul etmiş olan Canning tanınma konusunda Ermeniler’in kendisine verdikleri dilekçeyi doğrudan doğruya Hariciye Nazırı Reşit Paşa’ya vermelerini tavsiye etmiştir. Bk.P. Yeğriyan, *Hay Katolik Yev...*,s.262.

i kalbiyye”leri ile olmadığı, “mücerred misyonerlerin verdiği akçeye tama’an” olduğundan şüphe olmadığı eğer, Ermeni milletinin “heyet-i mecmuâsına rağmen ilân-ı mezheb-i cedîd” edecek ve diğer bir takım safdilleri de tahrik edecek olurlarsa “hıfz-ı aşayiş-i millet için” devlet tarafından “te’dîb” edilecekleri kendilerine ihtar edilmiştir.⁴⁸

Babiali'nin ikazları, Patrikhane'nin tehditlerine rağmen, misyoner teşkilatının temsilcileri ile görüşüldükten sonra 1 Temmuz 1846 tarihinde H.C.O.Dwight'ın evinde bir toplantı yapılmıştır. Protestanlığı kabul etmiş olan otuz yedi erkek, üç kadın üye ile beraber yedi Amerikalı, iki İskoçyalı misyonerin de hazır bulunduğu toplantıda İncil okunup, dualar edildikten sonra Pastör olarak Apisogom Ütücüyan ile beraber iki deacon ve iki de yönetim kurulu üyesi seçilmiş, böylece 1 Temmuz 1846'da İstanbul'da ilk Protestan kilisesi kurulmuştur.⁴⁹ İki hafta sonra misyonerler tarafından görevlendirilen araştırma kurulunun raporuna dayanılarak Apisogom Ütücüyan'ın kardeşi S. Ğ. Ütücüyan da takdis edilmiş, bir hafta sonra da iki deaconun Protestan usullerine göre takdisi yapılmıştır.⁵⁰ Amaçlarının Ermeni kilisesinden bir parça koparmak olmadığını baştan beri iddia etmiş olan Amerikalı misyoner Goodell, misyonun merkezine gönderdiği 1 Temmuz 1846 tarihli raporunda bağımsız bir Protestan kilisesi kurmuş olmanın başarısını şöyle ifade etmiştir:⁵¹ “Yıllardan beri beklediğim buydu, bazen bu günleri göremeyeceğimi zannediyordum...odamda ellerim havada dolaşiyor, harika harika diye haykırıyorum”.

Bağımsız Protestan kilisesinin kurulmasından sonra sıra Protestanların işlerinin nasıl idare edileceğine gelmişti. Protestanların devlet ile olan muamelelerinde işlerini yürütecek adamları yoktu. Ermeni patriki, artık ayrı bir mezhep olduklarından Protestanlar'ın işlerine bakamıyordu. Meseleye baştan beri müdahil olan İngiltere ve Prusya sefirleri Osmanlı tebaası diğer Hıristiyanların ayrı patrik ve reisleri olduğunu, Protestanlar'a da onların gibi müstakil piskopos ve reis nasb editmesini devamlı surette Babiali'den talep etmeye başlamışlardır.⁵² Babiali bu talebi kabul etmeye pek yanaşmaz, Protestanlar'ın sayılarının azlığını ve müstakil reis nasbının Ermeniler'in şiddetli şikayetlerine yol açacağını gerekçe göstererek kendilerine müstakil bir reis tayin edilemeyeceğini bildirir. Bununla beraber İngiltere ve Prusya'nın da Protestanlar'a müstakil reis nasbı isteğinden vaz geçmeyeceklerini gözardı etmez. Bunun için Protestan milletinin idaresini Latin milletinin idaresine

⁴⁸ İ.MM, 967, lef 2.

⁴⁹ P.Yeğriyan, *Hay Katolik...*,s.256.

⁵⁰ Aynı eser, s. 257.

⁵¹ Aynı eser, s.257-260.

⁵² İ.MM, 968. 17 Zilkade (12) 63/10 Eylül 1847 tarihli arz tezkiresi.

benzer usulle çözüme yoluna gitmiş, Protestanların idaresi 10 Eylül 1847’de “babuyruldu” İhtisab Nezâreti’ne havale edilerek İhtisab Nâzırı Protestanlara nâzır tayin edilir.⁵³ Nâzır’ın görevi Protestanlar’ın işlerini görmek, mürur tezkirelerine, nüfus defterleri, izdivaç maddelerine bakmaktır.⁵⁴ Protestanlar’ın cizye kağıtları ise İhtisab Nezâretince tevzi ve taksim olunacak, İhtisab ile Protestanlar arasında vasıta olmak üzere de kendi içlerinden biri “kapıoğlanı” nâmıyla tayin edilecekti.⁵⁵ Bu kararlar 11 Eylül 1847 tarihinde zuhur eden irade ile onaylanmıştı. 13 Aralık 1850’de Protestanlar’a vekil tayini yoluna gidilecek Protestanların idaresine bakmak üzere İstapan Seropyan “Protestan vekili” olarak tayin edilmiştir.⁵⁶ 1853’de aynı karar daha da kuvvetlendirilmiş, ayrı bir cemaat olan Protestanların mücerred “teshil-i -ıslah-ı umurlarıyla” rahat ve güvenlerini sağlamak için İstanbul’da bulunan Osmanlı reayası Protestanlar’ın içlerinden ve kendilerinin dahi mutemed ve müntahablerinden, “ehl-i ırz” mutemed bir adam protestan vekili nâmıyla tayin edilerek görevleri:

Protestan cemaatinin nüfus defterlerinin tanzimi ile hıfz olunması, doğum ve ölümlerin kaydedilmesi, yol tezkireleri, evlenme ruhsatnameleri ile Bâbıalî ve diğer taraflarla olan mahsus işleri, vekâlete mahsus mühürle mühürlü arızaların üzerine icra ve rüyet olunması, bunun dışında bir şey yaptırılmaması, evlenme ruhsatnâmelerinin verilmesi ve nüfus kaydı için Protestanlar’dan bir çeşit resm ve harç aldırılmaması, Osmanlı Devleti’nin diğer cemaatleri gibi Protestanlar’ında defn ve ibadet yerleri ile ilgili her işinde kolaylık gösterilmesi, diğer milletler tarafından binalarına ve dini işlerine hiçbir şekilde müdahale olunmaması, rencide olunmaması şeklinde sıralanmıştır.⁵⁷

Temmuz 1851’de taşralardaki Protestanlar’ın cizye ve vergi işlerini yürütmek üzere İstanbul’da olduğu gibi taşrada Protestan cemaatinin bulunduğu yerlerde “tevaif-i saire” gibi içlerinden birer, icabına göre ikişer kişinin kocabaş seçilerek vergi ve cizyelerinin diğer cemaatlerden ayrılması kararlaştırılmıştır.⁵⁸ Protestanlar Ermeni mezarlığına defn edildikleri için iki cemaat arasında anlaşmazlıklar çıkmış, meseleyi halletmek için 3 yük 32554 kuruş olan bedeli hazineden karşılanarak İstanbul’daki Protestanlar’a mezar yeri tahsis edilmiştir.⁵⁹ Taşralarda da mezar yeri Ermeniler ile Protestanlar’ın çatışmalarına yol açınca Protestanlar’ın buldukları yerlerde kendilerine mahsus mezarlık

⁵³ Aynı vesika.

⁵⁴ Aynı vesika.

⁵⁵ Aynı vesika.

⁵⁶ P. Yeğriyan, *Hay Katolik Yev...*, s.267; Bk. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s.155.

⁵⁷ BOA, Cevdet Adliye, 3387.

⁵⁸ BOA, HR-MKT, 40/32; 40/38.

⁵⁹ BOA, İrade Hariciye, 7372; Sadaret Amedi Kalemi, 74/18; 75/53.

tahsis edilmesi, şayet boş yer yok ise meskun olunan bölgenin dışında boş olan mîrî arazinin mezarlık haline getirilmesine karar verilmiştir.⁶⁰

Protestanlar'ın sayılarının az olmasından dolayı meskun oldukları memleket meclislerinde daimi â'zâ bulundurmalarına gerek olmadığı, Protestanlar'ın meclislere taalluk eden işlerinin görülmesi sırasında meclislerde Protestanlar'ı temsilen kimsenin bulunmaması da usule uygun olmadığından Protestanlara ait işlerin görüşülmesi sırasında içlerinden "söz anlar" birinin seçilerek memleket meclisinde bulundurulması usulü benimsenmiştir.⁶¹

Osmanlı Devleti Protestan milletinin başına müstakil bir Patrik veya reis tayin etmemiş, Protestanların işleri "vekil-i millet" ünvanı verilen kişiler tarafından görülmüştür. İstanbul Protestan cemaati vekili padişah fermanı ile, taşradaki Protestan vekilleri de sadrazamın buyrulduzu ile nasb edilmişlerdir.⁶²

SONUÇ

XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarında yürütülen misyonerlik faaliyetleri cemaatler arası çatışmalara ve mezhep kavgalarına yol açmış, bu kargaşadan Devlet de cemaatlar kadar zarar görmüş, sosyal düzen bozulmuştur. Misyonerler ve onları himaye eden İngiltere, Prusya, Amerikalı diplomatlar, Protestanlık propagandasında bilinçli olarak Ermenileri ileri sürmüş, onlar vasıtası ile Protestanlığı yaymaya çalışmış, kiliselerinden şikayetçi olan Ermeniler'i ayrılma konusunda yönlendirmişlerdir. Ermeni Patrikhanesi, önceleri misyonerleri Hristiyanlığa hizmet eden kişiler olarak görmüş, bazı patrik ve amiralar da onlarla iş birliği yapmışlardır. Misyonerler, Ermeniler arasında başlattıkları eğitim faaliyetleri ile onların eğitim planını, okul yönetimini, dini eğitimlerini kendi kalıplarına sokmaya çalışmışlardır. Uygun zemin bulunca da cemaatin arasına yerleşerek ana kiliselerini parçalamışlar, sonra da kendi cemaat ve kiliselerini teşkil etmişlerdir. Ermeniler, Protestan milletinin çekirdeğini teşkil etmelerine rağmen bu millet, Osmanlı Devleti tarafından Ermeni Protestan Milleti olarak değil, Protestanlığı kabul etmiş olan Rum, Ermeni, Katolik, Süryani ve Yahudilikten dönme bütün cemaatlerin Protestanlarını ihtiva edecek tarzda "Protestan milleti" adıyla tanınmıştır.

⁶⁰ Cevdet Adliye, 4377. 18 Şaban 1278/20 Mart 1862 tarihi ile Silistre valisine gönderilen sadaret şukkası.

⁶¹ Aynı vesika.

⁶² Protestan Milleti Nizâmnamesi için bk. BOA, *Buyruldu Defteri*, Nr. 5, s.119-121; *Düstur*, I. Tertib, IV C. İstanbul 1299 , s.615-616; Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, s. 178-180; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi*, İstanbul 1996, s.127-129.

ÖZET

19. yüzyıl boyunca Osmanlı toplumunun yaşamış olduğu en sarsıcı olaylardan biri maruz kaldığı misyonerlik faaliyetleri olmuştur. Misyonerlerin faaliyetleri sonucu klasik Osmanlı yapısı ve düzeni bozulmuştur. Ana kiliseler bölünürken, cemaatler parçalanmış, yeni kiliseler kurulmuştur. Misyonerlik faaliyetlerinde Osmanlı Ermeni cemaati, misyonerlerin hedef kitleleri arasında önemli bir grubu oluşturmuştur. Katolik misyonerlerin uğraşları sonucu, Gregoryan Ermeniler bölünerek Katolik Ermeni cemaati ve kilisesi teşkil edilirken, Protestan misyonerlerin gayretleriyle de Protestan Ermeni cemaati ve kilisesi meydana getirilmiştir. Ermeni cemaati üzerindeki Protestan misyonerlerinin çabaları, Osmanlı Protestan cemaatini oluşturan ilk grup, ilk Protestan kilisesi ve bu kilisenin Osmanlı Devleti'nce tanınması bu makalenin konusunu oluşturmuştur.

SUMMARY

One of the significant events that the Ottoman society experienced during the 19th century was the missionary activities to which it was exposed. As a result of these activities, the classical Ottoman social structure and order was disturbed. While the main churches were divided, religious communities were dismembered and new churches were established. Ottoman Armenian community formed an important group among the target communities of the missionaries. As a result of the activities of the Catholic and Protestant missionaries, the Gregorian Armenians were divided and separate Armenian Catholic and Protestant communities and churches were formed. Protestant missionary activities towards Armenian community, the first group forming the Ottoman Protestant community, the first Protestant church and its recognition by the Ottoman State.